

ДОСВІД ОЗДОРОВЛЕННЯ ШКОЛЯРІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (кінець XIX – початок XX ст.)

У ході дослідження вивчено досвід активного відпочинку та відновлення здоров'я школярів під час літніх канікул. Встановлено, що в дореволюційний період у Росії проводилися заходи щодо рекреації дітей. Основною формою оздоровлення учнів були табори відпочинку (дачі-колонії), які влаштовувалися громадськими організаціями на власні кошти. Зроблено висновок, що використання нових форм фізкультурно-оздоровчої роботи в практиці навчальних закладів позитивно впливало на фізичний і емоційний стан здоров'я школярів. Подальші історико-педагогічні розвідки з цієї проблеми є перспективними з огляду на те, що їхні результати можуть бути використанні в сучасній педагогічній практиці.

Ключові слова: фізична культура; оздоровлення; рекреація; екскурсії; прогулянки; літні дитячі колонії.

Постановка проблеми. Протягом останніх років в Україні склалася тривожна ситуація: різко погіршилися стан здоров'я і фізичної підготовки молоді. Це насамперед пов'язано з кризою в національній системі фізичного виховання, основними причинами котрої є: знецінення соціального престижу здоров'я, фізичної культури та спорту; відставання від сучасних вимог усіх ланок підготовки і перепідготовки фізкультурних кадрів; недооцінка у навчальних закладах соціальної, оздоровчої та виховної ролі фізичної культури і спорту; залишковий принцип її фінансування тощо.

У той же час, досягнення, які має сьогодні національна система освіти, певною мірою спирається на накопичений досвід роботи навчальних закладів другої половини XIX – початку XX ст. Демократичні перетворення в українському суспільстві сприяють вирішенню низки проблем, що позитивно впливають на роботу навчальних закладів, якість знань та рівень вихованості учнів. З огляду на це, для вирішення багатьох проблем доцільно дослідити минуле і його корисний досвід використати в сучасній практиці закладів освіти.

Аналіз досліджень і публікацій. Аналіз літератури засвідчив про недослідженість означеної теми. Автору статті вдалося знайти лише одну публікацію (Мінц М. О. [1]), яка безпосередньо торкається нашої проблематики. Статистичні ж дані того періоду, щорічні звіти директорів шкіл свідчать про актуальність проблеми, яка пов'язана зі слабким станом здоров'я учнів.

Мета статті. Вивчити досвід рекреації школярів для впровадження кращих здобутків у сучасну педагогічну практику.

Виклад основного матеріалу. Друга половина XIX ст. була періодом перетворень у Російській

імперії. Реформи, які пройшли в 1860-1870-х роках у соціально-економічній і військовій сфері, свідчили про певні намагання царського уряду створити позитивні умови для подальшого розвитку країни.

Однак вирішення загальнодержавних проблем було не можливо без реформування системи народної освіти. Освітня реформа 1864, 1871-1872 рр. внесли зміни в програму народних шкіл і в організацію навчального процесу. Згідно з новими правилами в практику навчальних закладів вводяться уроки гімнастики, а сам предмет отримує статус спочатку необов'язкової, а згодом обов'язкової дисципліни. Крім того, до складу навчальних закладів вводиться посада лікаря, в обов'язки якого входив медичний контроль за учнями під час занять фізичними вправами. До занять гімнастикою допускались тільки учні, які за станом здоров'я могли виконувати фізичні вправи. Діти зі слабким станом здоров'я до занять гімнастикою не допускались.

Причин введення уроків гімнастики було декілька, але однією з найважливіших був слабкий фізичний стан учнів. Складні умови життя, неправильне харчування, перевантаження навчального процесу загальноосвітніми предметами, відсутність спеціальних приміщень для проведення уроків гімнастики, слабка санітарно-гігієнічна обстановка були причиною виникнення багатьох захворювань у дітей. Найбільш яскраво це проявлялось у міських школах.

За даними, які наводять у своїй спільній роботі С. М. Філь, О. М. Худолій та Г. В. Малка, у 1876 р. із 1 400 000 хлопців, що народилися у 1855 році (до реформи), живими залишилися 610 000 осіб (43,5 %), а із 280 000 оглянутих лікарями призовників 50 000 (18 %) чол. були хворими. Через три роки (1879 р.) з такої ж кількості оглянутих юнаків (280 тис.) нездатними до військової служби було визнано

59 тис. (21 %) осіб. Така тенденція збільшення відсотків хворих зберігалася до кінця століття [2].

Аналіз документів показав, що в кінці XIX ст. в Російській імперії робляться перші спроби організувати дозвілля і рекреацію учнів під час літніх канікул. У зв'язку з цим, до шкільної практики вводяться заняття водними видами спорту, проводяться екскурсії, прогулянки на свіжому повітрі, для фізично слабких дітей організуються літні дачі-колонії. Основною метою цих заходів було оздоровлення і розвага учнів.

Характерною особливістю фізичного виховання в чоловічих навчальних закладах Півдня України стали заняття водними видами спорту – веслуванням та плаванням.

Вперше уроки плавання були розпочаті 19 червня 1895 р. і тривали до середини вересня. В експерименті 1895 р. взяли участь учні шести середніх шкіл м. Одеси: Рішельєвська гімназія; 2-га Одеська гімназія; 3-тя Одеська гімназія; 4-та Одеська гімназія; Реальне училище; міське училище. Крім того, школу відвідували 9 вихованців міських шкіл. Загальна кількість учнів, що відвідували школу плавання в сезоні 1895 р., склала 107 чоловік [3].

Усі учні за рівнем підготовки були об'єднані у три групи: ті, що вміли добре плавати; ті, що вміли плавати, але володіли неправильними прийомами плавання, й ті, що абсолютно не вміли триматися на воді. Кожна група навчалася за індивідуальною програмою, складеною згідно з рівнем підготовки, використовуючи при цьому різні методичні прийоми і плавальне устаткування. Під час занять учні навчалися різним способам плавання, прийомам залазіння в човен, що знаходився на глибині, стрибкам з човна у воду, наданню допомоги потопаючому. У 1895 р. фінансові витрати на облаштування школи плавання склали 213 руб. і були отримані на спеціальні кошти навчальних закладів [4].

Окрім плавання, влітку в гавані Чорноморського яхт-клубу протягом двох років (1895-1896 рр.) учні декількох гімназій і міських училищ м. Одеси навчалися веслуванню на шлюпках. У сезоні 1895 р. веслуванню навчалися учні лише двох освітніх установ – 4-ї Одеської гімназії і міського училища. Загальна кількість осіб, що займалися веслуванням, складала 50 чол. (по 25 учнів від кожного навчального закладу). Наступного року кількість прибічників цього виду спорту дещо збільшилася і склала 64 чол. Зросла також кількість освітніх установ, вихованці яких навчалися мистецтву веслування. У 1896 р. до 4-ї гімназії і міського училища приєдналися Друга Одеська гімназія, Одеське реальне училище і міське училище Файга [5].

Усі учні об'єднувалися у дві групи: до першої належали вихованці гімназій, а до другої – міських училищ. Навчання проводилося двічі на тиждень з кожною групою. Уроки починалися 20 червня і тривали до середини вересня.

Щоб оцінити користь від занять водним спортом, лікарями навчальних закладів були проведені медичні спостереження за фізичним станом учнів. Згідно з їхніми результатами, у переважній більшості спортс-

менів спостерігалось зростання м'язової маси, збільшення ваги, об'єму грудної клітини, поліпшення загального стану здоров'я [6].

Фінансові витрати на навчання учнів веслуванню в 1895 р. склали 120 руб. Указана сума була перерахована на спеціальні кошти 4-ї гімназії і міського училища і вся витрачена на винагороду матросам і боцману. Влітку наступного року вихованці навчалися вже за власні кошти, для чого вносили плату по 2 руб за сезон [7].

У наступні роки водний спорт продовжує успішно розвиватися. Починаючи з 1913 року, веслуванням і плаванням займалися учні 35 закладів освіти Одеського навчального округу, а саме: 19 чоловічих гімназій, 5 реальних училищ, 1 учительський інститут, 1 учительська семінарія, 2 середніх технічних училища, 1 ремісниче училище, 3 вищих початкових училища, 2 міських шестикласних училища та одна жіноча гімназія. Загальна кількість спортсменів в окрузі складала 1385 чол. У середніх школах Херсонської губернії заняття водним спортом проводилися у 8 чоловічих гімназіях та 4 реальних училищах, у яких займалися близько 477 учнів (за підрахунками автора) [8].

З роками суттєво покращилася спортивна база. За наявними даними, у 1913 році різнотипних суден, що належали гімназіям та реальним училищам губернії або знаходилися у їх тимчасовому безкоштовному користуванні, нараховувалося в кількості 21 шт., а їхня загальна вартість складала 5277 руб [9].

Однією з найбільш важливих подій в історії розвитку шкільного спорту стало відкриття у 1912 р. у Миколаєві учнівського яхт-клубу. Для його організації Морським відомством була надана ділянка берегової смуги по р. Південний Буг загальною площею, за одними даними – 1412 кв. саж. [10], за іншими – 1462 кв. саж. (37 саж. по березі та 42 саж. вглиб) [11]. Для занять спортом були створені усі умови: невеликий майданчик для рухливих ігор; причал для човнів; кам'яний будиночок для боцмана; дерев'яний барак площею 70 кв. саж., у якому розміщувалися буфет, зал для спортсменів, кімната для чергових викладачів, майстерня для ремонту суден, приміщення для зберігання човнів та їх устаткування.

В інтересах фізичного розвитку та оздоровлення учнів середні навчальні заклади регулярно влаштовували на шлюпках розважальні екскурсії.

Відстань, яку долали спортсмени під час екскурсій, коливалася від 6 верст (Миколаївська Олександрівська гімназія) до 40 верст (Перша Херсонська гімназія). Найдовша екскурсія була здійснена учнями Одеських гімназій у с. Ольгіно і м. Акерман. Кількість екскурсантів під час походів становила від 4 до 50 осіб. Екскурсії були платними. Розмір оплати складав від 10 коп до 4 руб 20 коп. Керували спортсменами інструктори, члени морської спортивної комісії та представники педагогічного складу [12].

Крім водних екскурсій, для учнів, що займалися водним спортом, протягом літнього часу влаштовувалися гонки на шлюпках як місцевого, так і окружного масштабу.

Велике значення в житті навчальних закладів мали екскурсії і прогулянки на свіжому повітрі. Слід

зазначити, що подібні заходи розглядалися офіційною владою як ефективний спосіб організації активного відпочинку учнів – вони, крім їх оздоровлення, вирішували і завдання освітнього характеру. Поява перших шкільних екскурсій у Росії належить до 80-х років XIX ст. Піонерами в цій справі стали декілька навчальних закладів України: Сімферопольська чоловіча гімназія, Сімферопольське реальне училище Миколи II, Київська перша гімназія, Києво-Печерська гімназія, Сумське реальне училище, Єкатеринодарська міська гімназія, Єкатеринославська чоловіча гімназія та Житомирська чоловіча гімназія [13].

Розвиток шкільної екскурсійної справи в Одеському навчальному окрузі починає свою історію з 1892 року. Саме цього року за ініціативою опікуна округу Х. П. Сольського був розроблений і затверджений ученим комітетом Міністерства народної освіти проект організації учнівських екскурсій. Положення документа містили детальний план проведення екскурсій, їх тривалість, кількість учнів, були розроблені маршрути, визначено час, вирішено організаційні питання проживання та харчування учнів. Керівництво екскурсіями доручалося членам Кримського гірського клубу [14].

Перша екскурсія до Криму відбулася влітку 1892 року. Її тривалість склала 9 днів (з 13 до 21 червня). У подорожі взяли участь 17 учнів Одеського казенного реального училища і 3 учнів реального училища св. Павла, всього – 20 учнів. Керував екскурсією член гірського клубу, викладач природної історії Одеського реального училища С. Князєв. За час подорожі учні побували в Севастополі, Ялті, Інкермані, Бахчисараї, де змогли ознайомитися з місцевими визначними місцями, відвідати історичні й археологічні пам'ятники Криму. Під час екскурсії учні займалися складанням природно-історичних колекцій. Зокрема, ними було зібрано колекції жуків і гербарії, складено фотоальбом видатних місцевостей і споруджень Кримського півострова. Всі учні, що брали участь в екскурсії, вносили плату у розмірі 10 руб. Гроші йшли на витрати, пов'язані з переїздами та харчуванням [15].

Активну участь в організації екскурсії брали гірський клуб і представники місцевої адміністрації. Так, наприклад, Кримський гірський клуб здійснив оплату екскурсії двом бідним учням, а також виділив ще 50 руб. на забезпечення екскурсантів всіма необхідними зручностями. Градоначальник м. Севастополя брав особисту участь у проведенні екскурсії містом, а Таврійський губернатор надав право екскурсантам розміститися для нічлігу в палаці Бахчисарая [16].

Про важливість їх проведення говорить той факт, що в 1891 р. у Відомстві Імператриці Марії видається циркулярне розпорядження, в якому підкреслюється особлива важливість проведення замських прогулянок. Документ наказував директорам жіночих гімназій щонеділі звітувати в Головне управління Відомства Імператриці Марії про кількість проведених прогулянок і кількість непроведених із зазначенням причин, у зв'язку з якими вони не відбулися [17]. Подібні рекомендації зустрічаються

і в інструкції 1889 р., призначеній для чоловічих середніх навчальних закладів [18].

За своїм змістом прогулянки були різними. Переважно це були походи за місто, у ліс, на річку; відвідувалися також фабрики, заводи, обсерваторії та інші місця. Під час прогулянок учні вивчали природу, брали участь у рухливих іграх. Одна з таких екскурсій була здійснена в травні 1896 р. в Єлисаветградському реальному училищі. Метою прогулянки став похід до табору юнкерського училища, де були організовані ігри. Екскурсія тривала 8 годин [19].

Величезне значення в організації оздоровлення та активного відпочинку учнів мали літні дачі-колонії. Головна мета таких колоній полягала в оздоровленні хворих дітей із малозабезпечених сімей.

Практика організації літніх дитячих колоній прийшла в Росію з Європи, де подібні оздоровчі табори існували майже в кожному місті і користувалися не аби якою популярністю. Наприклад, в Варшаві тільки у 1894 році було відправлено до колоній 1300 дітей.

Вивчення документів дореволюційного періоду показує, що перші дитячі оздоровчі колонії з'явилися в Росії наприкінці XIX ст. Їхніми засновниками були приватні особи та громадські організації (типу Товариств сприяння фізичному розвитку учнівської молоді), які існували на приватні кошти.

Розміщувались літні колонії зазвичай у мальовничих природних містах, на морі, лиманах, на берегах річок, у лісі тощо. Так, у 1887 р. попечителька однієї з міських жіночих початкових шкіл Москви відправила до свого маєтку на два літніх місяці 15 дівчат. Діти за такий короткий термін змогли поправитися і повернутися до дому здоровими. Позитивний досвід був підтриманий і вже через рік у 1888 р. в Москві була організована перша приватна колонія. У ній було 19 дівчат з 9 міських училищ. У 1890 році було організовано вже три колонії, одну для хлопчиків і дві для дівчат. Кількість дітей у них сягала 91 чол. У 1891 р. для організації літніх колоній був організований гурток, який складався з 7 попечительок навчальних закладів та старшого міського лікаря. Завдяки зусиллям керівництва гуртка в 1891 році було відкрито вже 5 шкільних літніх колоній, в яких змогли відпочити 162 дитини (107 дівчат і 55 хлопців). З цього ж року почали правильно вестися санітарні записи щодо здоров'я дітей та записуватися результати їхнього перебування в колоніях.

Через 4 роки (в 1895 р.) в країні приватним гуртком було організовано 13 колоній, в яких проходили оздоровлення 211 дітей. Більшість з них, 172 учня, приходились на міські початкові училища, 21 чол. були взяті з 4-х класних міських училищ й 18 дітей запрошені з приютів та інших навчальних закладів. Усього ж за 8 років було засновано 47 колоній (21 чоловіча і 26 жіночих): у Московській губернії – 24, Ярославській – 7, Смоленській – 4, Орловській – 7, Володимирській – 3, Рязанській – 2. У них перебувало 1037 дітей серед них 646 дівчат і 391 хлопчик.

Лікарський огляд показав, що тільки 2,5 % дітей, які перебували в колоніях, мали міцну статуру, 47,5 % – середню і 50 % – слабку. Загалом, за 8 років до

колоній на лікування і оздоровлення було прийнято 542 малокровні і 109 золотушних дітей. Деякі діти мали захворювання органів дихання.

Вік дітей, які відправлялися до колоній, був різним і коливався від 7 до 17 років. Найбільша кількість дітей (780 чол.) припадала на вік від 9 до 12 років, що складало 78 % від їхньої загальної кількості.

За час перебування у таборах майже всі діти поправили своє здоров'я або повністю одужали. Записи санітарних листів показують, що хлопчики від 9 до 14 років за 2 місяці додали в рості, в середньому, на 1 сантиметр, а дівчата – на 1,3 сантиметра; об'єм грудної клітки для тих та інших збільшився на 2 сантиметри; у вазі хлопчики додали 3,5 фунта (1,43 кг), дівчата – 5,5 фунтів (2,25 кг); м'язова сила руки збільшилась у хлопців на 2 кілограми, а у дівчат – на 2,5 кілограми.

Особливу увагу в колоніях приділяли правильному харчуванню. Так, у Московських літніх колоніях учні в середньому на день отримували 0,5 фунта (205 г) м'яса й по 1/10 відра (1,23 л) молока. Обід та вечеря склалися з двох гарячих страв, при цьому строго розміру порцій не існувало [20].

Схожі колонії відкриваються й в південному регіоні Російської імперії. Зокрема, у 1895 р. починають працювати дачі-колонії в Одесі й Катеринославі.

В Одесі дитяча літня колонія була заснована у 1895 р. Одеським товариством сприяння фізичному розвитку дітей. Розміщувалась вона в дачній місцевості, на Великому Фонтані й працювала з 4 червня до 1 вересня. Під колонію була найнята дача маєток поблизу моря з ділянкою землі в 7 десятин (7,644 га). Дача складалась з шести кімнат: у чотирьох кімнатах розміщувались спальні на 30 ліжок; в одній кімнаті була розташована їдальня і одна кімната призначалась для завідувача дачі.

За літо в колонії побувало 54 дівчини віком від 7 до 15 років, які були відібрані переважно з міських і початкових шкіл. Серед них 15 дітей мали міцну статуру, 13 (24 %) – середню і 25 (46,2 %) – слабку.

Весь термін перебування дітей був розділений на дві зміни: сезон для першої зміни тривав з 4 червня до 14 липня, для другої – з 14 липня до 1 вересня.

Так само як і в Московських колоніях, перебування в одеській колонії позитивно вплинуло на загальний стан, ріст, розмір грудної клітки, а також органи кровотворення і вагу. За час перебування в колонії зріст дітей у віці 9-11 років збільшився майже на рівень річного показника, а в 10-річному віці навіть перевищував його. За добу діти отримували біля 1/2 фунта (205 г) м'яса, одного фунта (410 г) хліба і біля 3/8 кварта (2 чашки) молока. Утримання однієї колоністки за літо (3 міс.) складало 40 руб або 44 коп на день. У період з 1888 по 1995 рр. всі витрати на організацію шкільних колоній склали 22,204 руб. Існували колонії суто за рахунок приватних пожертвувань.

Внутрішній розклад був побудований таким чином, щоб більшість часу діти знаходились на

свіжому повітрі: гуляли, купались, займалися співом, танцювали, пускали феєрверки, грали в різні рухливі ігри або займалися різними вправами, які вимагали фізичного навантаження (гімнастика, розбивка квітника та догляд за ним та ін.) і тільки незначна частина часу йшла на навчальні заняття (переважно читання) або рукоділля [21].

Перебування дітей у колоніях позитивно впливало й на їхню моральну сторону. Наприклад, у Катеринославській колонії (1895 р.) дівчата настільки між собою подружилися, що являли собою одну дружну родину, в якій згладжувалися всі станіві відмінності [22].

Як показали дослідження, перші колонії створювалися на кошти приватних осіб. Згодом більшість витрат на утримання дітей оплачувалась з коштів міських училищ (з сум зборів на навчання). Посильну грошову допомогу вносили батьки, частково колоністи продовжували утримуватись за кошти приватних осіб.

На початку XX ст. процес організації шкільних колоній бере під свій контроль держава. Важливе значення в цьому сенсі мали циркуляри від 20 вересня 1902 р. за № 25985, від 12 березня 1903 р. за № 9106 і від 29 червня 1903 р. за № 20152, а також розпорядження центрального управління Міністерства народної освіти 1904 року. Нові документи рекомендували керівникам навчальних закладів організувати в літній період шкільні оздоровчі табори (так звані «дачі-колонії»), щоб учні мали можливість провести канікули в умовах, сприятливих для їхнього фізичного й етичного розвитку. У циркулярах також містилися пропозиції щодо організації таких санаторіїв, були намічені практичні заходи з поліпшення їхньої роботи. Зокрема, всі турботи з приводу організації літніх «дач-колоній» покладались на директорів гімназій та реальних училищ при безпосередній участі місцевого начальства, міських і земських властей. Призначались вони переважно для малозабезпечених дітей зі слабким здоров'ям. Для організації занять спортом на території «колоній» слід було влаштувати гімнастичні містечка, кегельбани, побудувати купальні, організувати рухливі ігри, придбати човни і склади невеликі бібліотеки. Лікарям ставилося в обов'язок кілька разів на тиждень відвідувати і оглядати відпочивальників [23].

Висновки. Отже, наприкінці XIX – початку XX ст. в житті навчальних закладів Російської імперії відбуваються позитивні зміни, які свідчили про намагання органів влади, керівництва навчальних закладів, громадських організацій, приватних осіб створити відповідні умови для рекреації і оздоровлення учнів. Дослідження показало, що використання подібних форм фізкультурно-оздоровчої роботи в практиці навчальних закладів має позитивний вплив на фізичний і моральний стан здоров'я школярів.

Подальші дослідження із зазначеної теми мають наукову та практичну цінність з огляду на те, що їхні результати можуть бути корисними в реформуванні сучасної системи освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мінц М. О. Охорона здоров'я учнів початкових шкіл Херсонської губернії / Микола Олександрович Мінц // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Т. 94. Вип. 81. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 148–151.
2. Філь С. М. Історія фізичної культури: [навчальний посібник] / Філь С. М., Худолій О. М., Малка Г. В. ; за ред. проф. С. М. Філя. – Харків : «ОВС», 2003. – С. 97–98.
3. Опыт организации обучения воспитанников учебных заведений г. Одессы искусству плавания и гребли // Циркуляр по Одесскому учебному округу – 1896. – № 1 (январь). – Одесса : Центральная типография, 1896. – С. 664–665. – (Приложения).
4. Там само. – С. 665–668.
5. Там само. – С. 668–670.
6. Там само; ДАМО, ф. 42, оп. 35, спр. 2799, арк. 25.
7. Опыт организации обучения воспитанников учебных заведений г. Одессы искусству плавания и гребли // Циркуляр по Одесскому учебному округу – 1896. – № 1 (январь). – Одесса : Центральная типография, 1896. – С. 668–670. – (Приложения).
8. Отчет попечителя Одесского учебного округа о состоянии средних и низших учебных заведений Одесского учебного округа за 1913 г. – Одесса : Типография О-ва «Русская Речь», 1914. – С. 52–53; О постановке физического воспитания учащихся в средних и низших учебных заведениях Одесского учебного Округа (по данным, доставленным начальствующими лицами к 15 февраля 1914 года). Издание Управления Одесского учебного округа. – Одесса : Тип. О-ва «Русская Речь», 1916. – С. 158–184, 186–187; Вербицкий В. Водный спорт як засіб позашкільної практики фізичного виховання... – С. 102.
9. Підраховано автором за: О постановке физического воспитания учащихся в средних и низших учебных заведениях Одесского учебного Округа (по данным, доставленным начальствующими лицами к 15 февраля 1914 года). Издание Управления Одесского учебного округа. – Одесса : Тип. О-ва «Русская Речь», 1916. – С. 158–184.
10. О постановке физического воспитания учащихся в средних и низших учебных заведениях Одесского учебного Округа (по данным, доставленным начальствующими лицами к 15 февраля 1914 года. Издание Управления Одесского учебного округа. – Одесса : Тип. О-ва «Русская Речь», 1916. – С. 93.
11. ДАМО, ф. 123, оп. 1, спр. 58, арк. 20; Выписка из журнала Совета Министров 5 сентября и 27 октября 1912 г. // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1912. – № 10-11-12 (октябрь-ноябрь-декабрь). – Одесса : Тип. Общества «Русской Речи», 1912. – С. 965–966. – (Известия из школьной жизни Одесского учебного округа в 1912 г.)
12. ДАМО, ф. 123, оп. 1, спр. 13, арк. 8; Отчет попечителя Одесского учебного округа о состоянии средних и низших учебных заведений Одесского учебного округа за 1913 г. – Одесса : Типография общества «Русская Речь», 1914. – С. 52–53.
13. Школьные экскурсии. Их значение и организация : [сб. статей / Г. Н. Боч, А. Н. Бойко и др. / под ред. Б. Е. Райкова]. – СПб. : Типография Б. М. Вольфа, 1910. – Т. 2. – С. 249.
14. По проекту организации ученических экскурсий в Крым. Распоряжение Министерства народного просвещения. 26 октября 1892 г., № 18212 // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1893. – № 1 (январь). – Одесса : Типография Е. И. Фесенко, 1893. – С. 16–22.
15. Флеров А. Ученические экскурсии в Крым / А. Флеров // Вестник воспитания. – 1893. – № 4. – С. 227–233; Ученическая экскурсия в Крым // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1893. – № 1 (январь). – Одесса : Типография Е. И. Фесенко, 1893. – С. 53–54. – (Приложение).
16. Ученическая экскурсия в Крым // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1893. – № 1 (январь). – Одесса : Типография Е. И. Фесенко, 1893. – С. 55–56. – (Приложение).
17. Цирюляры по ведомству учреждений Императрицы Марии за 1890 – 1905 гг. – СПб. : тип. В. Д. Смирнова, 1906. – С. 91, 102–120; Бондарь А. С. Вказ. праця. – С. 60.
18. Инструкция для преподавания гимнастики в мужских учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения. – Одесса : Типография Штаба войск Одесского военного Округа, 1889. – С. 18–20.
19. ДАКО, ф. 60, оп. 1, спр. 130, арк. 117-118.
20. Критика и библиография. Игнатьев В. Летние колонии московских городских начальных училищ. Отчеты за 1893, 1894 года / В. Игнатьев // Вестник воспитания: научно-популярный журнал для родителей и воспитателей / Под ред. д-ра Н. Ф. Михайлова. – Москва : Типо-литография В. Рихтер, 1896. – № 3. – С. 193–196; Критика и библиография. Игнатьев В. Летние колонии московских городских начальных училищ. Отчет за 1895 год / В. Игнатьев // Вестник воспитания: научно-популярный журнал для родителей и воспитателей / Под ред. д-ра Н. Ф. Михайлова. – Москва : Типо-литография В. Рихтер, 1896. – № 3. – С. 262–263.
21. Отчет о детской летней колонии Одесского общества содействия физическому воспитанию детей. Одесса 1895 г. // Вестник воспитания: научно-популярный журнал для родителей и воспитателей / Под ред. д-ра Н. Ф. Михайлова. – Москва : Типо-литография В. Рихтер, 1896. – № 3. – С. 188–191.
22. Акинфиев. Первая летняя детская колония в Екатеринославе. Екатеринослав 1895 г. // Акинфиев // Вестник воспитания: научно-популярный журнал для родителей и воспитателей / Под ред. д-ра Н. Ф. Михайлова. – Москва : Типо-литография В. Рихтер, 1896. – № 3. – С. 191–193.
23. К вопросу о постановке физического развития учащихся. Распоряжения центрального управления Министерства народного просвещения // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1904. – № 6. – Одесса : Тип. Акционерного Южно-Русского О-ва Печатного дела, 1904. – С. 363–368.

*В. А. Вербицкий,
Черноморский государственный университет им. Петра Могилы, г. Николаев, Украина*

**ОПЫТ ОЗДОРОВЛЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ
(конец XIX – начало XX ст.)**

В ходе исследования изучен опыт активного отдыха и восстановления здоровья школьников во время летних каникул. Установлено, что в дореволюционный период в России проводятся мероприятия по рекреации детей. Основной формой оздоровления учащихся были лагеря отдыха (дачи-колони), которые устраивались общественными организациями на собственные средства. Сделан вывод, что использование новых форм физкультурно-оздоровительной работы в практике учебных заведений имело положительное влияние на физическое и эмоциональное состояние здоровья школьников. Дальнейшие историко-педагогические разведки по этой теме являются перспективными, так как их результаты могут быть использованы в современной педагогической практике.

Ключевые слова: физическая культура; оздоровление; рекреация; экскурсии; прогулки; летние детские колонии.

*V. A. Verbytskyi,
Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolaiv, Ukraine*

**EXPERIENCE OF IMPROVEMENT OF SCHOOLCHILDREN IN RUSSIA EMPIRE
(end of XIXth – beginning of XXth century)**

During the research studied the experience of active recreation and restoring the health of school children during the summer holidays. Found that in the pre-revolutionary period in Russia are measures for the recreation of children. The main form of recreation students were camps of rest (cottage-colony), which were made by common organizations with their own funds. Concluded that the use of new forms of physical culture and health work in the practice of educational institutions had a positive impact on physical and emotional health of students. Further historical-pedagogical explorations of this issue are promising in view of the fact that their results can be of use in modern pedagogical practice.

Keywords: physical culture; rehabilitation; recreation; tours; walks; children's summer colony.

Рецензенты: *Мещанінов О. П.*, д. пед. н., професор;
Лебідь С. Г., к. пед. н., доцент.

© Вербицкий В. А., 2014

Дата надходження статті до редколегії 10.11.2014